

KORXONALARNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH YO'LLARI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH

Nazarova Munira Boboqulovna

*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi " Kichik biznes va
xususiy tadbirkorlik" yo'nalishi magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari va ularni takomillashtirish masalalari keng yoritib berilgan. Shuningdek, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini o'rgangan olimlarning ilmiy-nazariy ishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: korxonalar, iqtisodiy xavfsizlik, boshqaruv qarorlari, iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mexanizmi, ichki tahdidlar, tashqi tahdidlar, barqaror rivojlanish.

Kirish

Har bir davlatning kelajagi shu yurtning savdo sanoatining rivojlanishi bilan yuksaladi. Ishlab chiqarish sohalari va turli sanoat sohalarining ko'payishi davlatning moliyaviy tarafdin baquvvat bo'lishiga yordam beradi. Ammo bu sohalarning rivojlanishida xavfsizlik tizimini nazorat qilish muhimdir. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash korxonaning tahdidlar va xavfli tashqi va ichki omillarga chidamliligiga bog'liq. Tahdidlar yoki xavf-xatarlarning salbiy oqibatlarini oldini olish yoki bunday iqtisodiy xavf-xatarlarning ta'sirini minimallashtirish uchun ish boshida xavfli vaziyatlarni aniqlash va ularning sabablarini bartaraf etish bo'yicha qanday usullar va choralar ko'rilishini oldindan o'ylab ko'rish kerak. Tahdidlar va xavf-xatarlarning salbiy oqibatlarini bartaraf etish usullari va yondashuvlarini tanlashda korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning turli tarkibiy qismlarini hisobga olish kerak.

Rivojlangan davlatlarning yirik kompaniya, konsorsiumga aylangan korxonalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha shtablar faoliyat olib boradi. Aynan korxonaning iqtisodiy xavfsizligi bo'limi yo'q, korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash shtabi (kengashi) mavjud. Shtab (kengash) korxonaning iqtisodiy xavfsizligi strategiyasini ishlab chiqadi. Strategiyani ta'minlash uchun korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tizimi ishlab chiqiladi va faoliyat yuritadi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tizimi uning ichki tahdidlari ya'ni, ilmiy - texnikaviy, ishlab chiqarish salohiyati hamda kadrlar faol va nafaol iqtisodiy tahdidlardan, masalan, davlatning samarasiz ilmiy - sanoat siyosatidan yoki tashqi muhitda yuzaga kelgan tahdidlardan himoyalanganligi tushuniladi

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligining asosiy ahamiyati shundaki, u profilaktik bo'lishi kerak va uning ishonchligi va samaradorligini baholashning asosiy mezonlari quyidagilardan iborat: korxonaning barqaror ishlashini ta'minlash, moliyaviy va moddiy boyliklarni saqlash va oshirish; inqirozlar, tahdidlar, xavf va xavflarning oldini olish. Korxonaning xavfsizligi istalgan yakuniy natijalarni olish uchun sharoit yaratadigan va atrof-muhitga javob beradigan yechimlar tizimini o'z ichiga oladi.

Xavfsizlik strategiyasi kompaniyaga rivojlanish strategiyalari tizimini amalga oshirish imkonini beradi. Bunga korxonada xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan ko'plab yechimlarni amalga oshirish orqali erishiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. Bir qator iqtisodchilar yo'qotishlarni minimallashtirish, mulk ustidan nazoratni ta'minlash, axborot va huquqiy xavfsizlikni ta'minlash va korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash masalalarini ko'rib chiqdilar. Rossiyalik olimlardan V.K.Senchagovning nuqtayi nazaridan korxonaning iqtisodiy xavfsizligi omillar kombinatsiyasini o'z ichiga oladigan, faqat ichki holatga bog'liq bo'lmagan, korxonaning tashqi atrof-muhit ta'siri va korxonaning iqtisodiy tahdidlarga ko'radigan chora-tadbirlari majmuyi deb ta'rif beriladi [4].

A.G.Porshnev, Z.P.Rumyanseva va N.A.Salomatinning ta'kidlashicha, iqtisodiy xavfsizlik tashqi muhitdagi o'zgarishlarga o'z vaqtida javob berishdan iborat bo'lib, bu korxonada mavjud sharoitlarga moslashishini ta'minlaydi [5].

L.P.Goncharenko fikriga ko'ra, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi tahdidlarning oldini olish va korxonaning barqaror ishlashini ta'minlash uchun resurslardan samarali foydalanish holati sifatida talqin etiladi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarning kombinatsiyasi bilan tavsiflanadi [6].

A.H.Glyumov va Y.P.Kiselitsy ta'kidlashicha, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi sifat va miqdoriy iqtisodiy xavfsizlik darajasi ko'rsatkichlarining yig'indisi bilan tavsiflanadi, ularning asosiysi iqtisodiy xavfsizlik mezonlari bo'yicha korxonada resurslaridan foydalanish holatini baholash orqali aniqlanadi [7]. Biroq ularda korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari masalasi keng tadqiq qilinmagan.

Iqtisodiy xavfsizlikning moliyaviy jihatlari olimlar Gonchar va boshqalar tomonidan ochib berilgan. Rementsov sanoat ishlab chiqarish salohiyati va texnologiyasining korxonalarining iqtisodiy xavfsizligiga ta'sirini ochib beradi [11].

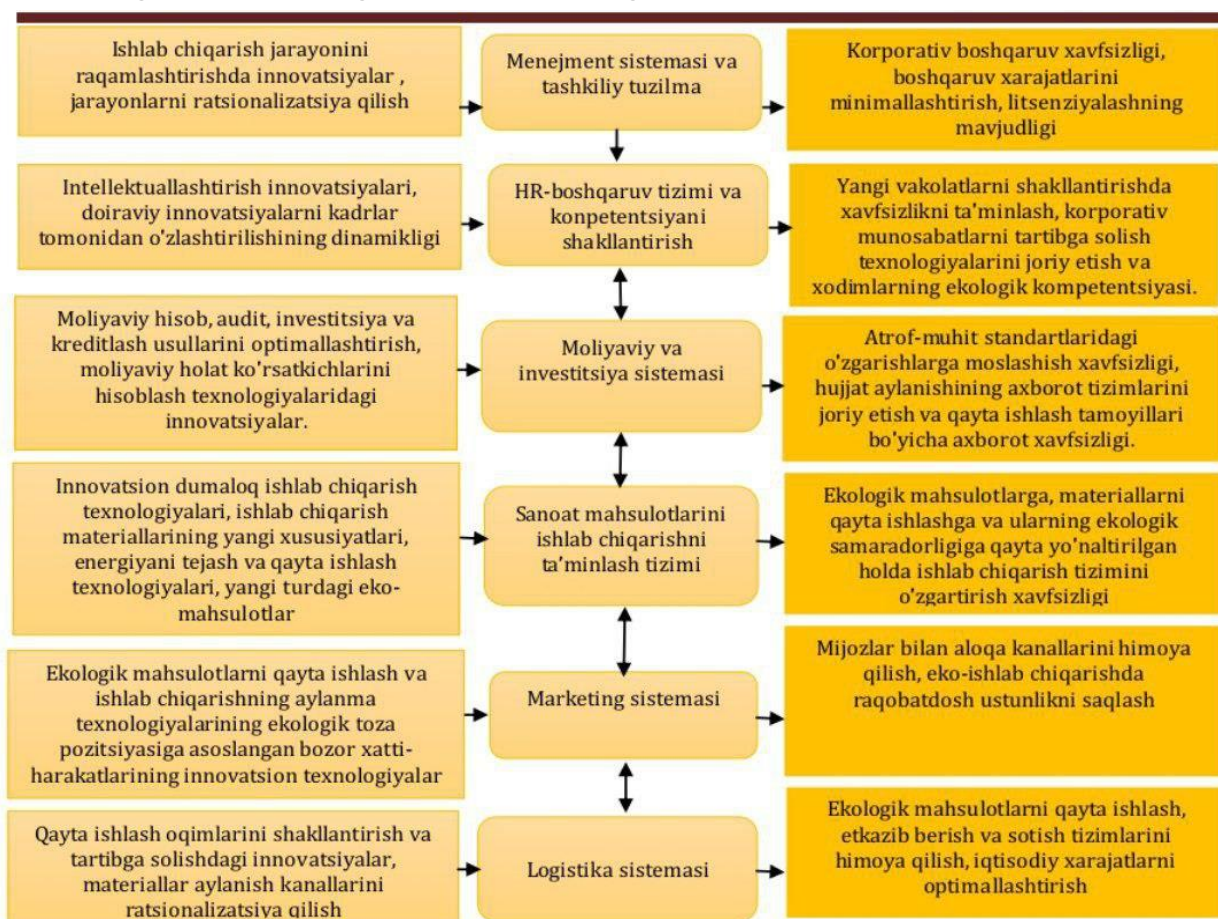
Tadqiqot metodologiyasi. XXI asrga kelib, kompyuter texnologiyalari kirib bormagan sohaning o'zi qolmadi va bu doiraviy iqtisodiyot innovatsiyalarini amalga oshirishning belgilovchi omillari va ularning korxonalarining iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri orqali amalga oshirilib kelinmoqda (1-rasm) [12].

Biz aylanma iqtisodiyot innovatsiyalarining korxonalarining xavfsizligiga ta'siri modelini asoslashni taklif qildik. (“3 R” (resurs, qayta ishlash, natijalar)). Iqtisodiy xavfsizlik tizimining 3 R modelidagi sanoat korxonalarining aylanma iqtisodiyoti konsepsiyasidagi integratsiyalangan parametrlarga funksional bog'liqligi profilaktik himoyani shakllantirishda energiya samaradorligi va resurslardan foydalanish rentabelligi maqsadlarini birlashtirish orqali amalga oshiriladi va bu orqali sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash mexanizmini ishlab chiqdik (2-rasm) [13].

Samaradorlik ko'rsatkichlari guruhiga quyidagilar kiradi [14]:

- aylanma iqtisodiyot texnologiyasini qo'llash ko'lami (korxonaning texnik-texnologik va moddiy-texnik bazasini qamrab olish ulushi);
- ishlab chiqarish salohiyati qiymatining o'zgarish tezligi;
- aylanma iqtisodiyotning innovatsion investitsiya texnologiyalarini joriy etishning rentabelligi;

- investitsiya faoliyatining rentabelligi;
- ekologik tovarlarning bozor ulushi o'zgarishi.

1-rasm. Doiraviy iqtisodiyot innovatsiyalarini amalga oshirishning belgilovchi omillari va ularning sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri

Modelni rasmiylashtirishning ikkinchi bosqichi – baholash tizimidagi ko'rsatkichlarning aha-miyatini aniqlash. Ushbu bosqichda ekspert baho-lash vositalaridan foydalaniladi va natijalarning dol-zarbligi uchun bir qator talablar qondiriladi [15]:

- ko'rsatkichlarning qiymatlari 0-1 oralig'ida belgilanadi;
- bir parametr bo'yicha ko'rsatkichlarni ba-holash yig'indisi bittaga (100 %) teng bo'lishi kerak;
- baholash natijalari izchil va ishonchli bo'lishi kerak;
- olingan natijalarga ko'ra ball o'zgarishlari sonini olamiz, qiymatlarni belgilash bosqichini 5 birlikka o'rnatamiz.

Taxlil va natijalar. Ekspert baholashlarining izchilligi muvofiqlik koeffitsiyentini qo'llash orqali aniqlanadi. Shu bilan birga, 1 ga yaqin muvofiqlik koeffitsiyenti qiymati qabul qilinadi va 0,4 dan kam bo'lsa, qabul qilinishi mumkin emas.

$$\omega = \frac{12 \sum \Delta^2}{n^2 (m^3 - m)}$$

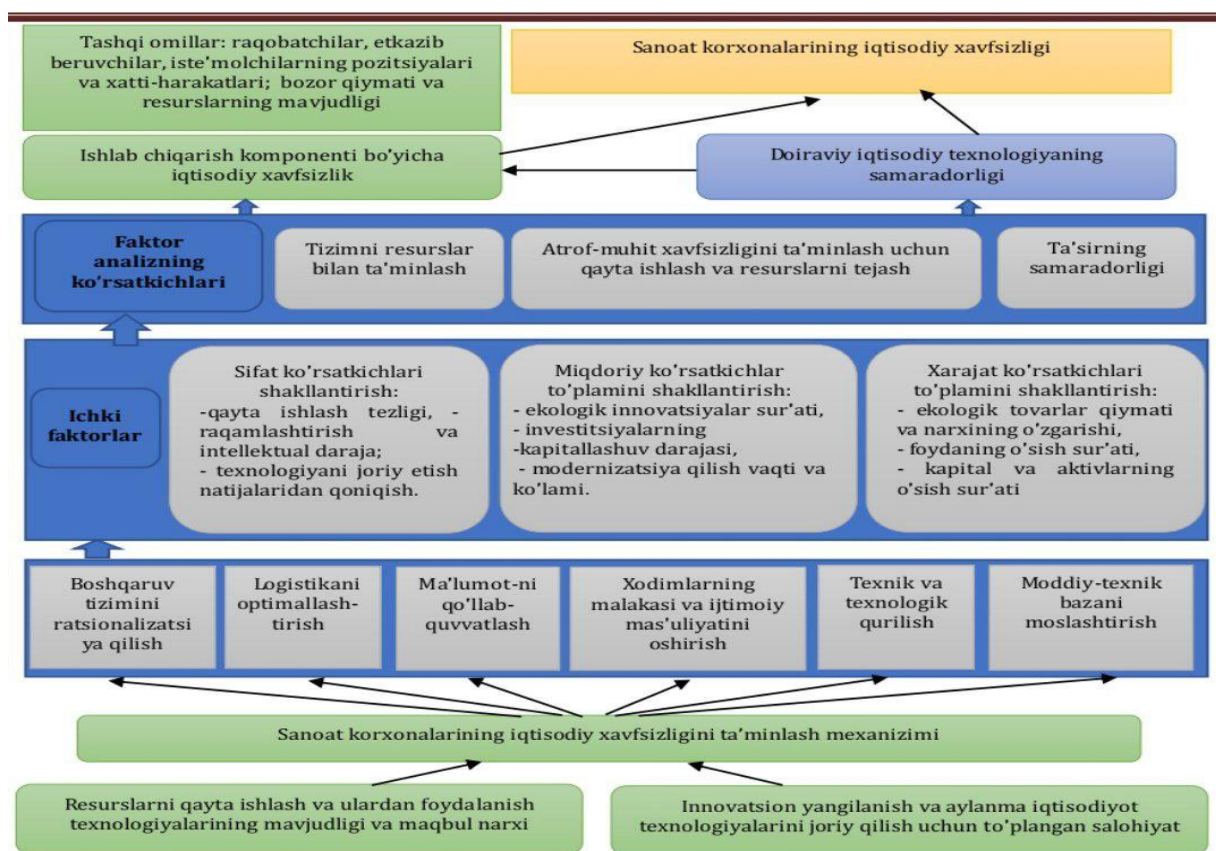
bu yerda: n – so'rov qilingan ekspertlar miqdori;

m – ko'rsatkichlarning olingan qiymatlaridagi o'zgarishlar miqdori; Δ– og'ish. O'rtacha darajalar yig'indisi bo'yicha og'ish quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$\sum p = n \times (m + 1) \div 2$$

Aylanma iqtisodiyot konsepsiyasining sanoat korxonalari iqtisodiy xavfsizligi tizimiga ta’sirini o’tkazilgan baholash sanoatning alohida tarmoqlarining monopoliyasini ta’kidlash imkonini beradi va texnologiyani yangilash, ekoinnovatsiyalar darajasiga bog’liqlikning umumiy manzarasini ko’rsatadi. Natijalar nazariy bayonotlar, amaliy modellashtirish va korxonalar faoliyatining faktik ma’lumotlari asosida hisob-kitoblar asosida olinadi.

Olingan natijalar aylanma iqtisodiyotning innovatsion texnologiyalarini joriy etish va iqtisodiy xavfsizlikning zarur darajasini ta’minlash bo’yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yordam beradi [16]. Tadqiqot sanoatning energiya xavfsizligi xavf-xatarlarini aktuallashtirishga asoslangan. Aylanma iqtisodiyotning innovatsion texnologiyalari iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash vositasi bo’lib xizmat qiladi.

2-rasm. Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mexanizmi

Chiqindisiz sanoat va qayta ishlash nafaqat resurslarni, balki energiyani ham tejash imkonini beradi. Shu sababli energiya tahdidlari sharoitida aylanma texnologiyalardan foydalanish nafaqat iqtisodiy xavfsizlikni, balki innovatsiyalar va mahsulotlarning raqobatbardoshligini ham ta’minlaydi. Aylanma iqtisodiyot texnologiyalarining mavjudligi va ularning sanoat korxonalarining raqobatbardosh holatiga ta’siri asosiy xavfsizlik omiliga aylanmoqda. Aylanma iqtisodiyot innovatsiyalarini qo’llash samaradorligi bo’yicha strategik ko’rsatmalar modernizatsiya va rekonstruksiyaning ustuvor yo’nalishlariga aylandi. Shuning uchun aylanma iqtisodiyotda yangi innovatsiyalarni topish uchun olib borilayotgan tadqiqot

mavzusini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Resurslar bilan ta'minlash, resurslarni tejash va rentabellik darajasini sozlash xavfsizlikni strategik boshqarishda qo'llanilishi kerak[17]. Sanoat korxonalarining energiya xavfsizligi aylanma iqtisodiyot texnologiyalarini qo'llash xavfsizligiga asoslanadi. Shuning uchun qaror qabul qilish tizimini shakllantirish bo'yicha keyingi tadqiqotlar taklif etilayotgan ko'rsatkichlar tizimi bilan muvofiqlashtirilishi va monitoring tizimini joriy etishi kerak. Ushbu jarayonni strategiklashtirish aylanma iqtisodiyot texnologiyalarini takomillashtirish yo'nalishlari, innovatsion rivojlanishni intellektuallashtirish imkoniyatlari, ekoinnovatsiyalar, kadrlar tizimini shakllantirish hamda iqtisodiy xavfsizlikni moliyaviy va moddiy-texnik ta'minlashni o'z vaqtida uyg'unlashtirishga yordam beradi. Kerakli ko'rsatkichlarning axborot mazmunini shakllantirish iqtisodiy risklarni o'z vaqtida baholashni ta'minlaydi. Iqtisodiy va energetik tahdidlarni aniqlash va tizimlashtirish davriy iqtisodiyotning innovatsion texnologiyalari tendensiyalarining o'zgarishini prognoz qilishning zarur shartidir.

Xulosa Hozirgi global iqtisodiy sharoitda ko'pchilik kompaniyalar noaniqlik, oldindan aytib bo'lmaydigan sharoitlarda ishlaydi. Mamlakatdagi beqaror siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat qarorlar qabul qilish va umuman korxonalar faoliyati uchun xavf darajasini oshiradi. Bunday sharoitda korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muammosi dolzarb bo'lib qoladi. Bu zamonaviy sharoitda korxonalarining iqtisodiy xavfsizligi masalasini o'rganishning dolzarbligini belgilaydi. Korxonaning iqtisodiy xavfsizligining funksional tarkibiy qismlari tarkibi quyidagilardan iborat: moliyaviy, siyosiy va huquqiy, texnik va texnologik, axborot, kadrlar, ekologik, tijorat, kuch va intellektual. Korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tamoyillari va tizimli tabiati - bu korxonalar xavfsizligini ta'minlaydigan xavfsizlik tizimini yaratish. Korxonalar xavfsizligi holatini aniqlash korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini boshqarishning majburiy komponenti bo'lib, uning holatini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Dwijendra N.K.A., Jalil A.T., Abed A.M., Bashar B.S., Al-Nussairi A.K.J., Hammid A.T., ... & Uktamov K.F. Improving the transition capability of the low-voltage wind turbine in the sub-synchronous state using a fuzzy controller. *Clean Energy*, 2022, 6(4), 682-692.

4. Уктамов Х.Ф. Саноат корхоналари иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари. «O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim masalalari: muammo va yechimlar» mavzusidagi 33-sonli konferensiya materiallari. 171-173-b.

https://t.me/online_conference_materials

5. Уктамов Х.Ф., Файзиев Р.А. Роль эконометрического моделирования в обеспечения устойчивого экономического роста страны. Молодежь в науке: новые аргументы новые аргументы, 2018 й. 16-февраль. С.

45-50. file:///C:/Users/Admin/Downloads/2308

6. Hizam-Hanafiah M., Soomro M.A. The Situation of Technology Companies in Industry 4.0 and the Open Innovation. *J. Open Innov. Technol. Mark. Complex*. 2021, 7, 34 [CrossRef].

7. Komolov O.O. Deglobalization and the “Great stagnation”. *International critical thought*. 2020, 10 (3): 424-439.
8. Dwijendra N.K.A., Jalil A.T., Abed A.M., Bashar B.S., Al-Nussairi A.K.J., Hammid A.T., ... & Uktamov K.F. Improving the transition capability of the low-voltage wind turbine in the sub-synchronous state using a fuzzy controller. *Clean Energy*, 2022, 6 (4), 682-692.
9. Khodjamuratova G. & Uktamov F. The Role of Economic Security in The Company Management System. *Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR)* ISSN, 2249 (0892). 2022.
10. Revko A., Butko M., Popelo O. Methodology for Assessing the Influence of Cultural Infrastructure on Regional Development in Poland and Ukraine. *Comp. Econ. Res. Cent. East. Eur.* 2020, 23, 21-39 [CrossRef].
11. Kwilinski A., Kuzior A. Cognitive Technologies in the Management and Formation of Directions of the Priority Development of Industrial Enterprises. *Manag. Syst. Prod. Eng.* 2020, 28, 133-138 [CrossRef].
12. Acerbi F., Taisch M. Information Flows Supporting Circular Economy Adoption in the Manufacturing Sector. *IFIP Adv. Inf. Commun. Technol.* 2020, 592, 703-710.
13. Prokhorova V., Iarmosh O., Shcherbyna I., Kashaba O., Slastianyukova K. Innovativeness of the creative economy as a component of the Ukrainian and the world sustainable development strategy. *IOP Conf. Ser. Earth Environ. Sci.* 2021, 628, 12035.